6

अद्वैतवेदान्ते आधुनिक विज्ञानेचमायाः

बिप्लबसरकार
न्यायविभागः (शोधच्छात्रः)
श्री लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रिय संस्कृत विश्वविद्यालयस्य
biplabs293@gmail.com

अद्वैतवेदान्ते मायाब्रह्मणः शक्तिरविद्या-अज्ञानं-प्रकृतिरित्यादिशब्दव्यपदेश्या, अनादिः, न सद्रूपा न चासद्रूपा किन्तु सदसद्भ्यामनिर्वचनीयलक्षणा, ब्रह्मणो भिन्नत्वाभिन्नत्वाभ्याञ्च अनिरूपणीया सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका, ज्ञानविरोधिनी जगतः परिणाम्युपादानं च। **अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्,**[1]**देवात्मशक्तिंस्वगुणैर्निगूढाम्**[2]इत्यादिश्रुतिवाक्यानि मायायाः त्रिगुणात्मकत्वं समर्पयन्ति। **मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते**[3] इत्यादिस्मृतिवाक्यानि **ब्रह्मविदाप्नोति परम्,तरति शोकमात्मवित्**[4] इत्यादीनि श्रुतिप्रमाणानि च मायायाः ज्ञाननाश्यत्वेन ज्ञानविरोधित्वप्रतिपादकानि। सच्चेन्न बाध्येत असच्चेन्न प्रतीयेत। प्रतीयमानत्वात् ज्ञानेन बाध्यत्वाच्च अनिर्वाच्यत्वमुच्यते इति अनिर्वचनीयाविद्यायां युक्तिः।

---

[1]श्वे. उ-4/5

[2]श्वे. उ-1/3

[3]भ. गी. - 7/14

[4]छा. उ.-7/1/13

Volume 5, Issue 1, 2026, p 63- 72 ISSN 2583-6331
©Indira Gandhi National Open University

वेदान्तदर्शने त्रिकालाबाध्यत्वं सत्यत्वं, मायायाः तादृशं सत्त्वं नास्ति, वन्ध्यापुत्रादिवत् अविद्यमानत्वप्रतीतिरपि न, तदेवम् अनिर्वचनीयत्वम्। चित्सुखाचार्यैः मायालक्षणमित्थं कथ्यते-

"**अनादिभावरूपं यद्विज्ञानेन विलीयते ।**
तदज्ञानमिति प्राज्ञाः लक्षणं संप्रचक्षते"[5]इति

अद्वैतसिद्धौ मधुसूदनसरस्वतिरेवं प्रतिपादयति-"**अनादिभावरूपत्वे सति ज्ञाननिवर्त्या सा**" इति ।

- **मायायाः भिन्ननामानि**

अद्वैतवेदान्ते अस्याः मायायाः कृते इतराणि नामान्यपि विद्यन्ते। तान्यथा –1.अविद्या, 2.मिथ्याज्ञानम्, 3.अव्यक्तं, 4.महासुषुप्तिः, 5.आकाशः, 6.अक्षरः, 7.अध्यासः, 8.अज्ञानम्, 9.प्रकृतिः, 10.शक्तिः, 11.प्रधानम् इत्यादीनि ।

1.अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपमायावेशवशेनासकृत्प्रयुक्तत्वात् ।
2.मिथ्याज्ञाननिमित्तः नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः ।
3.अव्यक्ता हि माया तत्त्वान्यत्वनिरूपणाशक्यत्वात्, अविद्यात्मिका हि बीजशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देश्या ।
4.परमेश्वराश्रया मायामयी महासुषुप्तिः यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिता शेरते संसारिणो जीवाः ।
5.तदेतदव्यक्तं क्वचिदाकाशशब्दनिर्दिष्टम् ।एतस्मिन् नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च इति श्रुतेः कचिदक्षरशब्दोदितम् - अक्षरात्परतः परः इति श्रुतेः ।
6.तमेतमेर्वलक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते ।

---

[5]त. प्र-1/9

7.अज्ञानेनामृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ।
8.सर्वज्ञस्येश्वरस्यात्मभूते इवाविद्याकल्पिते नामरूपे तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये संस्कारप्रपञ्चबीजभूते सर्वज्ञस्य ईश्वरस्य मायाशक्तिः प्रकृतिरिति च श्रुतिस्मृत्योरभिलप्येते ।
9.अक्षरमव्याकृतं नामरूपबीजशक्तिरूपं भूतसूक्ष्ममीश्वराश्रयं तस्यैवोपाधिभूतम् ।
10.अविद्यात्मिका हि बीजशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देश्या परमेश्वराश्रया ।
11.यदि प्रधानमपि कल्प्यमानं श्रुत्यविरोधेनाव्याकृतादिशब्दवाच्यं भूतसूक्ष्मं परिकल्प्येत परिकल्प्यताम् इति।

- **आवरणविक्षेपशक्तिद्वयवती मायाः**

मुक्तमप्यात्मानम् मायायाः द्वे शक्ती स्तः आवरणशक्तिः विक्षेपशक्तिश्च। आवरणशक्त्या नित्यं शुद्धं बुद्धं अनित्यमशुद्धमबुद्धं च मन्यते लोकः। मायायाः आवरणशक्तिद्योतकभाष्यवाक्यामित्थं-"**गूहते संवृणोति स्वरूपादि निजमाययेति गुहः नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमाकृतः**" (विष्णुसहस्रनामभाष्यम्) विक्षेपशक्त्या जागतिकप्रपञ्चोऽयं समस्तः जायते। अनया शक्त्या अधिष्ठाने ब्रह्मणि जगत्प्रतिभासः। तदुच्यते भाष्ये-

"**माया नाम बहिरन्यथात्मानं प्रकाश्यान्यथैव कार्यं करोति सा माया**"[6]इति ।

[6]प्र. उ. शा. भा.- 1/16

"अद्वितीयस्य परमात्मनः मायया बहुरूपत्वमुपपद्यत एवेत्यर्थः "[7]इति च।

"शक्तिद्वयं हि मायायाः विक्षेपावृत्तिरूपकम्।
विक्षेपशक्तिर्लिङ्गादिब्रह्माण्डान्तं जगत् सृजेत्।
अन्तर्दृग्दृश्ययोर्भेदं बहिश्च ब्रह्मसर्गयोः।
आवृणोत्यपरा शक्तिः सा संसारस्य कारणम्। "[8]

- **मायायाः एकत्वमनेकत्वञ्च**

नानाजीववादिनः मण्डनमिश्रवाचस्पतिमिश्रप्रभृतयः प्रतिजीवं मूलविद्यायाः नानात्वमङ्गीकुर्वन्ति। ब्रह्मसूत्रभाष्यभामत्यां च तदेवम् अयमभिसन्धिः न वयं प्रधानवदविद्यांसर्वजीवेष्वेकामाचक्ष्महे येनैवमुपलभेमहि, किन्तु इयं प्रतिजीवं भिद्यते। तेन यस्यैव जीवस्य विद्योत्पन्ना तस्यैवाविद्यापनीयते न जीवान्तरस्य, भिन्नाधिकरणयोर्विद्याविद्ययोरविरोधात्', इन्द्रोमायाभिः पुरुरूप ईयत इत्यादिश्रुतयः मायायाः नानात्वे प्रमाणम्। अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम् इत्यादिषु एकत्वव्यपदेशो जात्यभिप्रायक इति तेषां पक्षः। एकजीववादिनः, विवरणानुयायिषु केचित्, इष्टसिद्धिकारः च मायायाः एकत्वमङ्गीकुर्वन्ति। यथा- **"ब्रह्मकमेव स्वविद्यया जगदाकारेण विवर्तते स्वप्नादिवदिति मतान्तरम्, तस्मात् ब्रह्मैव स्वमायया अविद्यया विवर्तते"**[9] इत्येवम्।

---

[7]सन. सु. शा. भा. 1/21

[8]इ. वि. - 13,15

[9]प पा. विवरणम्, प्र. वर्णके पृ.-97 तथा 99,,तत्र तात्पर्यदीपिका तत्त्वदीपनम् च सप्तमं पु. स. -693

©Indira Gandhi National Open University

लघुयोगवासिष्ठे अविद्यायाः भिन्ननामानि इत्थं दृश्यन्ते यथा-

"असतैव सती तापनद्यैव लहरी चला।
मनसैवेन्द्रजालश्रीर्जागती प्रवितन्यते।"[10]
"अविद्यासंसृतिर्मोहो बन्धो माया मलं तमः ।
कल्पितानीति नामानि तस्याः सकलेवदिभिः '।[11]

अविद्यासंसृतिः, मोहः बन्धः, माया, मलं, तमः इत्यादीनि जगत्सम्बन्धिन्याः इन्द्रजालश्रियः कल्पितानि नामानीत्यर्थः। तस्याश्च मायायाः सदसद्भ्याम् अनिर्वचनीयत्वम् असतैव सती इत्यनेन अंशेन ज्ञाप्यते।

अद्वैतसिद्धौ बालबोधिन्याम् अपि मायायाः बन्धः इति नाम दृश्यते वार्तिकोद्धृतं यथा- **"सा चबन्ध उदाहृतः इति वार्तिकात् बन्धस्य अविद्यारूपत्वात् प्रमातृत्वादेर्बन्धत्वेऽपि तस्य आविद्यकत्वात् आविद्यकबन्धेन ब्रह्मणो न स्वरूपहानम्"**[12]इति।

"क्वचिन्मनः क्वचिद्बुद्धिः क्वचिज्ज्ञानं क्वचित्क्रिया।
क्वचिदेवेत्यहंकारः क्वचित्पुर्यष्टकं स्मृतम् '।[13]
"क्वचित्प्रकृतिरित्युक्तं क्वचिन्मायेति कल्पितम्।
क्वचिन्मलमिति प्रोक्तं क्वचित्कर्मेति संस्थितम्।"[14]
"क्वचिद्बन्ध इति प्रोक्तं क्वचिच्चित्तमिति स्फुटम्।

---

[10]ल. यो. वा. 3/1/09
[11]ल. यो. वा. 3/1/20
[12]अ. सि. पु. सं.-.1061
[13]ल. यो. वा. 4/4/57
[14]तत्रैव 4/4/58

Volume 5, Issue 1, 2026, p 63- 72 ISSN 2583-6331
©Indira Gandhi National Open University

प्रोक्तं क्वचिदविद्येति क्वचिदिच्छेति सम्मतम् '।[15]

मनः, बुद्धिः, इत्यादिरूपेण मायैव नानात्वं प्रतिपद्यते। अतः सैव मनः, बुद्धिः, वृत्तिज्ञानं, क्रिया, अहंकारः, पुर्यष्टकम्, प्रकृतिः, माया, मलं, कर्म, बन्धः, चित्तं, अविद्या, इच्छा इत्यादिनामभिः व्यवह्रियते। क्वचित्कार्यत्वेन क्वचित्कारणत्वेन इति समीक्षा।

"मायामन्त्रमयः प्रोक्तो यः पुमान् रघुनन्दनः।
एनं च त्वमहंकारं विद्धि शून्याम्बरोत्थितम्।"[16]
"यस्मिन्नाकाशकोशेऽस्मिन् साधो जगदिदं स्थितम्।
तदनन्तमसच्छून्यं सर्गादौ तिष्ठति स्वयम्।
तस्मादुदेत्यहंकारः पूर्वस्पन्द इवानिलात् '।[17]

अत्र माया शून्याम्बरः, आकाशः इत्याभ्यां नामभ्यां उल्लिख्यते। सर्गादौ स्वयं तिष्ठति इत्यनेन इयं माया अजा इति च ज्ञाप्यते। तस्मादुदेत्यहंकारः पूर्वस्पन्द इवानिलात् इत्यत्र स्तिमितवायुः माया, अहंकारः तस्याः प्रथमस्पन्दः इति स्फष्टितम्।

"अत्मन्येवात्मना व्योम्नि यथा सरति मारुतः।
तथात्मा स्वात्मशक्त्यैव स्वात्मन्येवैति लोलताम्।"

अत्र माया आत्मशक्तिरिति उक्ता। मारुतः व्योम्नि यथा तथा माया आत्मनि तिष्ठति। आत्मानमेवाश्रयते इत्यर्थः। मायायाः अधिष्ठानान्तरं नास्तीत्यर्थः। कालिका तनुतामेति इत्यत्र कालिकेति, चिच्छक्तिश्चिन्महार्णवे इत्यत्र चिच्छक्तिरिति,

[15]तत्रैव 4/4/59

[16]तत्रैव 6/1/25

[17]ल. यो. वा. 6/1/26

©Indira Gandhi National Open University

संविच्छक्तिचमत्कृति इत्यत्र संविच्छक्तिरिति च मायैव भिन्ननामभिः सूच्यते वासिष्ठे।

गुरूदेवार्पणमस्तु ।

परिचालितग्रन्थसूची –

१. चित्सुखाचार्यः , **तत्त्वप्रदीपिका**, सम्पा. श्री.प.रघुनाथशास्त्रीभिः , चौखम्वा प्रकाशन, वाराणसी2000

२. अनुवाद शाङ्करभाष्यसहित, **छान्दोग्योपनिषदः** , प्रका. गीताप्रेस, गोरखपुर.

३. अनुवाद शाङ्करभाष्यसहित, **श्वेताश्वतरोपनिषदः** , प्रका. गीताप्रेस, गोरखपुर.

४. अनुवाद.श्रीहरिकृष्णदास गोयन्दका, शाङ्करभाष्यहिन्दिअनुवादसहित, **श्रीमद्भागवद्गीता**, प्रका. गीताप्रेस, गोरखपुर.

५. **श्रीमद्भागवद्गीता**, प्रका. गीताप्रेस, गोरखपुर.

६. शाङ्करभाष्यसमेता, **प्रश्नोपनिषत्**, प्रका. गीताप्रेस, गोरखपुर.

*****

©Indira Gandhi National Open University